

ALEKSANDER MUSIAŁ
HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-9210-0134
PRINCETON UNIVERSITY

„MAJĄ I RZECZY ŁZY SVOJE” – WERGIL, RELIKWIE I FETYSZE W PUŁAWACH IZABELI CZARTORYSKIEJ*

Słowa kluczowe: fragment, fetysz, pamięć, muzeum, relikwie, ekspozycja, inskrypcja, dotyk

Keywords: fragment, fetish, memory, museum, relics, display, inscription, touch

Abstrakt: Artykuł proponuje reinterpretację ekspozycji zbiorów puławskich za pomocą szczegółowej analizy przywoływanych w założeniu kontekstów wergilińskich. Dobór inskrypcji i antycznych symboli kształtujących narrację wystawienniczą, wraz z zachowanymi świadectwami recepcji owych strategii w puławskich pawilonach, ukazuje konsekwentne podważanie sekwencji chronologicznych, prymatu autentyczności i estetyzacji zbiorów. Anachroniczne dystansowanie się od temporalności historyzującej następuje na rzecz intymnego doświadczenia pamiątek (na)rodowych w zgodzie z kształtującą się ówczesnie kategorią fetyszu.

Abstract: The paper offers a reappraisal of the Puławy collection's display through a detailed analysis of Virgilian evocations within the complex. The choice of inscriptions and ancient imagery framing the exposition's narrative, as well as the surviving reception testimonies towards such strategies within Pulavian pavilions, demonstrate an ongoing questioning of chronological sequences, the primacy of authenticity, and aestheticising exhibits. Such anachronic distancing from a historicizing temporality would take place in favour of an intimate experience of familial-cum-national memorabilia, in accordance with the contemporaneously emerging category of the fetish.

W roku 1809 armia napoleońska maszerująca przez Lubelszczyznę pod wodzą księcia Józefa Poniatowskiego napotkała nietypowe widowisko. Wedle relacji Leona Potockiego, pamiętnikarza i literata: „[M]łode, piękne i całe w bieli ubrane dziewice niosły na bogatych wezgłowiach pamiątki po panujących u nas Piastach, Jagiellonach, Wazach i obieralnych królach, a na ich czele hrabianki Matuszewicówna i Mirówna niosły włosy królowej Jadwigi, wydobyte z jej grobu [...] z tyłu szła poważnym krokiem Izabella z Flemingów Czartoryska, miała w ręku złoty klucz od Sybilli”¹. Owa szczególna procesja została zorganizowana przez księżną Izabelę z użyciem obiektów zgromadzonych w zaprojektowanej przez Chrystiana Piotra Aignera Świątyni Sybilli w Puławach. Podniosłe konotacje uroczystości, dziewice niosące wezgłowia i maszerujący

* Powyższy tekst jest rozbudowanym tłumaczeniem artykułu *Mentem mortalia tangunt. Fragments and Fetishes in Puławy Landscape Garden (1794–1831)*, „Oxford Art Journal”, 42, 2019, 3, 355–372, <https://doi.org/10.1093/oxartj/kcz020> (dostęp: 26 V 2022). Dziękuję Thomasowi DaCosta Kaufmannowi, Eleonorze Pistis, Katarzynie Płonce-Balus i Wojciechowi Kordyzonowi za pomoc w jego przygotowaniu.

¹ L. Potocki, *Urywek ze wspomnień pierwszej mojej młodości*, Poznań 1876, s. 138–139.

członkowie lokalnej społeczności przywodzą na myśl rytuały sakralne, w których ciało boskie zostaje zastąpione rozczłonkowanymi pozostałościami wielkich postaci Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Czasem traktowane pobłażliwie jako kolejny przykład puławskiego „sentymalizmu” lub, cytując Gabriellę Pauszer-Klonowską, jako „pełna emfazy maskarada”², wydarzenie to stanowi konsekwentną egzemplifikację głębszej strategii realizowanej przez księżną i jej otoczenie, która znacząco wyróżnia Puławę spośród ówczesnych ekspozycji publicznych i wystawienniczych w Europie. Uważne przyjrzenie się znaczeniom pobudzającym dzięki tej specyficznej stronie jej mecenatu może pomóc spojrzeć krytycznie na podstawowe koncepty i siatki pojęciowe, z którymi zbiory Świątyni Sybilli i Domu Gotyckiego są obecnie łączone.

Szczególna rola przedsięwzięcia Izabeli w formowaniu podwalin polskiego muzealnictwa jest często przywoływana w historiografii kompleksu. Udokumentowane wizyty księżnej w Muzeach Brytyjskim i Wilanowskim³, a także przyjaźń i korespondencja z wybitnym muzealnikiem francuskim Dominikiem Vivant Denonem świadczą o jej bezpośrednim kontakcie z jednymi z najbardziej innowacyjnych instytucji muzealnych zarówno w regionie, jak i Europie Zachodniej⁴. Owa świadomość znalazła odzwierciedlenie w złożonej infrastrukturze ekspozycji, która zawierała gabloty, księgi gości, rozbudowane katalogi i usystematyzowaną prezentację zbiorów przygotowaną przez archiwistę Czartoryskich do recytacji przez strażnika pawilonów odwiedzającym⁵. Na tej podstawie utartym stwierdzeniem jest podkreślanie znaczenia Puław w regionie jako „pierwszego polskiego muzeum publicznego”⁶. Na przykład angielski badacz Francis Haskell w *History and Its Images* zrównał przedsięwzięcie księżnej Izabeli ze stworzonym przez Alexandre’a Lenoira Muzeum Pomników Francuskich, czyli państwową, skomponowaną chronologicznie ekspozycją nagrobków monarchów i możnowładców Francji, które przetrwały rewolucję francuską. Obydwa założenia miały jego zdaniem przemieniać „studiowanie sztuki w przywoływanie potężnych uczuć o historii narodowej”⁷. Zgodnie z tym tokiem rozumowania stworzone przez Czartoryską „bardziej ujmujące i kruche przedsięwzięcie” służyło „temu samemu sprzymierzeniu narodu i korony”. Odstępstwa zaś od zachodnich standardów wystawienniczych, cytując Zdzisława Żygulskiego, wynikały z „naiwnego dyletantyzmu” Izabeli⁸.

² G. Pauszer-Klonowska, *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*, Warszawa 2010, s. 294.

³ H. Świdorska, *Prince Czartoryski and the British Museum*, „The British Museum Quarterly”, 28, 1964, 1–2, s. 8–12; Z. Maj, A. Załęcka, *Publiczność muzealna w świetle Ksiąg Zwiedzających Muzeum w Wilanowie w latach 1805–1931*, „Studia Wilanowskie”, 6, 1980, s. 41. Muzeum wilanowskie, otwarte w 1805 r. przez Stanisława Kostkę Potockiego, prezentowało jego kolekcję sztuki poprzez narzucenie linearnej narracji „od słabych początków aż do najwyższej dojrzałości i mocy”: T. Mikocki, *Kolekcja rzeźb i waz antycznych Stanisława Kostki Potockiego w Wilanowie na tle współczesnych jej zbiorów starożytności w Polsce*, „Studia Wilanowskie”, 8, 1982, s. 83.

⁴ Oświeceniowe *Musaeum Polonicum* opisane w atrybuowanym Michałowi Jerzemu Mniszchowi memorandum z 1775 r. stawiało sobie za punkt odniesienia British Museum, Instytut Boloński oraz florencką Galerię Uffizi, miało zawierać prezentacje numizmatyki, gabinet rycin, instrumenty fizyczne i astronomiczne, gabinet historii naturalnej, a także galerię portretów „copiatim pilnie zebrane, chronologicie pomieszczone”, L. Dębicki, *Puławny (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 1, Lwów 1887, s. 67. Podważenie uporządkowania zbiorów w ramach kategorii dyscyplin, mediów i sekwencji czasu jest wyraźnie zaznaczone w przedmowie do Rejestru Franciszka Kozłowskiego z lat 20. XIX w.: „starożytne i starożytne pamiątki zagraniczne miłośnikom historii powszechnej tę Świątynię odwiedzającym w całej ilości zbioru już to dla szczupłości częstokroć czasu okazywane nie zostają, już to dla niemożności umieszczenia tych pamiątek w porządku chronologicznym z powodu, iż te od wielu lat zbierane [...] na pierwszy rzut oka przez odwiedzających dostrzeżone być nie mogą”, cyt. za: Z. Żygulski, *Dzieje zbiorów Puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009, s. 207. Pytanie o stosowność anachronistycznego umieszczenia eksponatów średniowiecznych w antykizującej świątyni otwiera również F. Krugg von Nida, *Der fürstliche Garten zu Pulawie*, [w:] *Die Harfe*, red. F. Kind, Leipzig 1815, s. 87: „Ob übrigens in einem Tempel dieses Stils Armaturen aus spätem Mittelalter einen schicklichen Ort gefunden, entscheide ich nicht, so seht mir auch die Ausstellung gefallen hat”.

⁵ Żygulski, *op. cit.*, s. 113–122, 204–207, 253–262. Katalogi Świątyni Sybilli: Biblioteka Czartoryskich (dalej: BCz), MS 3032, *Poczet pamiątek narodowych, zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach, przez Elżbietę Czartoryską zebranych*, ca. 1815; *ibidem*, MS 3226, F. Kozłowski, *Regestr Pamiątek polskich, złożonych w Świątyni Pamięci puławskiej, ca. 1828*; J.P. Woronicz, *Świątynia Sybilli. Poema historyczne w IV pieśniach*, Warszawa 1828, s. 98–105. Katalog Domu Gotyckiego: E. Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, Warszawa 1828; tłumaczenie francuskie: BCz, MS 3055, *Catalogue historique et détaillé des objets réunis à la Maison Gothique à Pulawy, achevé l’an 1809*. Eseje o wybranych obiektach: *ibidem*, MS XVII/2338, L. Gołębiowski, *Historyczne opisanie Świątyni Sybilli w Puławach* (1825); *Opisy niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*, wyd. A. Aleksandrowicz, A. Timofiejew, Warszawa 2010; I. Czartoryska [et al.], *Katalog pamiątek złożonych w Domu Gotyckim w Puławach*, [w:] *eadem, Pisma literackie i estetyczne. Antologia*, wybór i oprac. A. Kwiatek, Kraków 2014, s. 143–219.

⁶ Żygulski, *op. cit.*, s. 19; T. Grzybkowska, *Kobieta wodzem chwalebego czynu. Twórczyni pierwszych polskich muzeów i ogrodów filozoficznych*, Warszawa 2018, s. 201–206; M. Mencfel, *The Theatre of Affectionate Hearts. Izabela Czartoryska’s Musée des Monuments Polonais in Puławy (1801–1831)*, [w:] *The Home, Nations and Empires, and Ephemeral Exhibition Spaces, 1750–1918*, wyd. D. Bauer, C. Murgia, Amsterdam 2021, s. 133–160.

⁷ F. Haskell, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, New Haven 1993, s. 279.

⁸ Żygulski, *op. cit.*, s. 155.

Owe analizy, bardzo przydatne w wielu aspektach badań nad zbiorami puławskimi, nie wyjaśniają fundamentalnego paradoksu. Izabela lub jej współcześni nie mieli w zwyczaju określać ich mianem „muzeum”⁹. Konceptualny rozbrat zbiorów puławskich z modelami ówczesnych instytucji muzealnych w kraju i za granicą jest widoczny tam, gdzie podobieństwa mogłyby się zdawać najsilniejsze, czyli we wpisie katalogowym Czartoryskiej z ok. 1820 r. dotyczącym szczątków Abelarda i Heloizy pozyskanych ze wspomnianego Muzeum Pomników Francuskich: „Po rewolucji francuskiej, kiedy przedsięwzięto zgromadzić w Paryżu rozmaite pamiątki w czasie zaburzeń rozproszone, i w tym celu założono muzeum, między innymi tam popioły Heloizy i Abelarda wyrzucone z Paraguay [tzn. Paraclet de Nogent] tam schronienie uzyskały. Pan Denon, który tam się zatrudniał, dowiedziawszy się o moim zbiorze, ustąpił i przysłał mi przez Matuszewicza części kości Heloizy i Abelarda”¹⁰.

Mimo że gromadzenie pamiątek mogłoby posłużyć Izabeli za podstawę do zbudowania, jak u Haskella, analogii między przedsięwzięciem paryskim a Puławami, tak się nie stało. Podobnie jak w przedmowie do *Pocztu pamiątek*, gdzie ideologiczny potencjał pojęcia „zbioru” udostępnionego „lubownikom starożytności”, uwidocznił poprzez retoryczne przedkładanie „prostoty” publikacji poświęconej „Wdzięczności i Gościnności” nad historyczne konwencje opisów katalogowych, kontrast między zastosowaniem tego samego określenia jej kolekcji w odróżnieniu od paryskiej instytucji jest znaczący i sugeruje inne niż w przypadku „muzeum rewolucyjnego” założenia tożsamościowe jej przedsięwzięcia¹¹.

Co więcej, w swoim opisie Puław adresowanym do Jacques’a Delille’a z 1800 r., Izabela zastosowała pojęcie „muzeum” w sposób niewpisujący się w obecne schematy interpretacyjne. Nie zostało ono przywołane w sekcji poświęconej Świątyni Sybilli, a zdobionemu spoliom domku strażnika posiadłości, którego zadaniem była ochrona „tout mon petit musée”. Nacisk na odosobnienie, odzwierciedlony we frazie „un musée, asile studieux” zastosowanej przez poetę w analogicznej sekcji opartej na tym opisie poematu *Les Jardins*, podkreśla nowożytność znaczenia pojęcia rozumianego jako przestrzeń odseparowanego skupienia i kontemplacji¹². Pojęcie *musée* jest zastosowane również w bliźniaczym opisie Świątyni Diany w Arkadii pod Łowiczem Heleny Radziwiłłowej, powstałym w ramach korespondencji nad tym samym utworem¹³. Paradoksalnie, postrzeganie ekspozycji puławskiej jako przedsięwzięcia o szerszym oddziaływaniu społecznym wynika ze stopniowego odstąpienia od formuły wystawienniczej nowożytnego „muzeum” i jest

⁹ Cf. *Opisy niektórych pamiątek...*, s. 6–7. Przykłady zastosowania określenia „świątynia” przed 1831 r.: Pauszer-Klonowska, *op. cit.*, s. 236 (słowa Izabeli), s. 241; Dębicki, *op. cit.*, t. 2, s. 267 (słowa F. Morawskiego); Woronicz, *op. cit.*, w. 1.4; F. Krugg von Nida, *Ogród xiążęcy w Puławach*, „Gazeta Korrespondenta Warszawskiego i Zagranicznego”, 17, 16 IX 1817, 74, s. 1616; J. Krasieński [et al.], *Poland*, „Blackwood’s Edinburgh Magazine”, 11, 1822, 65, s. 655; E. von Gutschmidt, *Erinnerungen an Pulawy*, Leipzig 1829, s. 39–42; M. Podczaszyński, *Swiounytynia* [sic] Sybilli, „Revue encyclopédique: ou Analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la littérature, les sciences et les arts”, 41, 1829, 1, s. 725; S. Ciampi, *Viaggio in Polonia del professor Sebastiano Ciampi nella state del 1830*, Lucca 1831, s. 81–82; J.U. Niemcewicz, *Puławy, poemat w czterech pieśniach*, red. J. Kallenbach, Brody 1907, w. 1.172. Dla określenia „kościół”: Pauszer-Klonowska, *op. cit.*, s. 239 (słowa L. Gołbiewskiego). Dla określenia *templum*: Pauszer-Klonowska, *op. cit.*, s. 247 (słowa Izabeli). Dla określenia „Sybilla”: Pauszer-Klonowska, *op. cit.*, s. 240; Dębicki, *op. cit.*, t. 4, s. 139. Dla określenia „przybytek wspomnień”: J.W. Krasieński, *Guide du voyageur en Pologne et dans la république de Cracovie*, Varsovie 1820, s. 70; Niemcewicz, *op. cit.*, w. 4.982. Dla określenia „strażnica dróg pamiątek”: Woronicz, *op. cit.*, w. 2.11. Dla określenia „zbiór jedyny starożytności narodowych”: K. Biernacka, *Podróż z Włodawy do Gdańska*, Wrocław 1823, s. 71. Jedno z najwcześniejszych określeń Puław jako polskiego „muzeum narodowego” [w:] S. Grzegorzewska, *Dziesięć dni w Puławach w roku 1828. Urywek z pamiętnika Sabiny z Gostowskich Grzegorzewskiej*, wyd. A. z Grzegorzewskich Oszacka, Warszawa 1898, s. 13, 18. Tak jak opis dotyczy wizyty z 1828 r., autorka określa w zakończeniu czas jego pisania na ok. 1869 r., *cf. ibidem*, s. 86–87.

¹⁰ Czartoryska [et al.], *Katalog pamiątek...*, s. 175.

¹¹ Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych...*, s. 1: „Nim te katalogi historyczne wyjdą na świat, sporządzony został prosty, bez żadnych opisów poczet starożytności znajdujący się w obu zbiorach i podaje się do druku. Należało się to poniekąd i lubownikom starożytności zwiedzającym Puławy, i tym, którzy o pomnożenie będących tam zbiorów raczyli pamiętać. Pierwsi wybrać tu wcześniej będą mogli, co ich uwagę najbardziej zająć potrafi; drudzy napotyając tu nazwiska swoje, domyślą się, że towarzyszy im najczulsze podziękowanie. Tak więc ta mała książeczka poświęca się Wdzięczności i Gościnności”.

¹² Cf. idealizowaną wizję konesera w osobistym, odosobnionym „muzeum” na frontyspisie [w:] C.F. Neickel, *Museographia*, Leipzig–Breslau 1727. Por. analogiczne zastosowanie pojęcia w kontekście apartamentów pałacu puławskiego, a nie pawilonów ogrodowych: Krasieński, *Guide...*, s. 69: „[L]es appartements de la Princesse, surtout, ne le cèdent en rien à nos musées modernes”.

¹³ J. Delille, *Le Départ d’Eden. Poème*, Paris 1816, s. 34, 60–61. O nowożytnych zastosowaniach pojęcia „muzeum”, w tym do opisanie bibliotek i niedostępnych dla postronnych przestrzeni kontemplacji sztuk i nauk: P. Findlen, *The Museum. Its Classical Etymology and Renaissance Genealogy*, „Journal of the History of Collections”, 1, 1989, 1, s. 67–73. Zastosowanie określenia „muzeum” w kontekście dworskiego pawilonu parkowego występowało również na uczęszczanym przez Helenę i książąt Czartoryskich dworze petersburskim, na przykładzie „Groty” w Carskim Siole, *cf.* H.K.E. Köhler, *Ueber das Kaiserliche Museum zu Zarskoe-Selo*, [w:] idem, *Gesammelte Schriften*, t. 6, wyd. L. Stephani, St. Petersburg 1853, s. 7.

odzwierciedlone w późniejszej transformacji planu wzniesienia domku strażnika w Dom Gotycki, otwarty w latach 1809–1811 i przeznaczony na ekspozycję zbiorów¹⁴.

Alternatywne spojrzenie na ambicje ekspozycji puławskiej sugeruje wspomniany w opisie Potockiego „klucz od Sybilli” projektu Enrico Ittara w kształcie kaduceusza, który został ofiarowany Izabeli przez jej córkę Marię Wirtemberską (il. 1)¹⁵. Jego grecka inskrypcja, którą sformułował bibliotekarz rodu,



1. Enrico Ittar (proj.), *Klucz do Świątyni Sybilli*, ok. 1801–1805, złożony brąz,
32 x 2 cm, szer. skrzydeł: 15,5 cm, nr inv. MNK XIII-1337, Muzeum Czarotoryskich,
w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie,
fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

Gottfried Ernst Groddeck: ΜΝΗΜΗΣ ΑΝΟΙΓΩ ΙΕΡΟΝ, animuje przedmiot nieożywiony do zadeklarowania w pierwszej osobie, iż „otwieram świątynię pamięci”¹⁶. Stwierdzenie to zachęca do zadania podstawowego pytania: jakie inne interpretacje ekspozycji puławskich byłyby możliwe, gdybyśmy założyli, iż słu-

¹⁴ J. Delille, *Œuvres complètes*, t. 7, wyd. L.G. Michaud, Paris 1824, s. 39, 76. O korespondencji Czarotoryskiej z Delille’em: J. Li-chański, *Arkadia (Arcadie) près de Łowicz dans „Les Jardins” de Delille*, „Les Nouveaux Cahiers Franco-Polonais”, 4, 2005, s. 185–193; oraz idem, *Puławy i Arkadia w „Ogrodach” Jacquesa Delille’a*, [w:] *W stronę Francji... Z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia*, red. E. Wichrowska, Warszawa 2007, s. 286–295.

¹⁵ J. Komorowski, *Inskrypcja Grodka – ad vocem artykułu „Kiedy powstał klucz do Świątyni Sybilli w Puławach?”*, „Spotkania z Zabytkami”, 45, 2021, 3–4, s. 34–36. O pracy filologa i późniejszego profesora Uniwersytetu Wileńskiego dla Czarotoryskich: *Gottfried Ernst Groddeck und seine Korrespondenten*, red. H. Rothe, Berlin–Boston 2015, s. 103–245.

¹⁶ Związek świątyni Aignera z postacią Sybilli i kultywowaniem pamiątek, początkowo zarówno polskich, jak i zagranicznych, jest udokumentowany w liście Izabeli do Delille’a z 1799 r., który zaś stosuje określenie *temple de mémoire* jako kulminację opisu pawilonu w publikacji z 1801 r.: Delille, *Œuvres complètes*..., s. 39, w. 232; s. 65; s. 71. Określenie to posiadało już ugruntowaną pozycję, również ikonograficzną, zarówno we Francji, jak i w kontekście kultury Rzeczypospolitej na przykładzie dworu magnackiego Aleksandry z Czarotoryskich Ogińskiej. Cf. frontyspis w A.-R. Lesage, *Temple de mémoire*, [w:] idem, *Le Théâtre de la Foire ou l’Opéra comique*, t. 6, Paris 1724, s. 27; *Opisanie fety ... odprawionej w Siedlcach w 1791 r.*, [w:] A. Zióntek, *Z dziejów dworu artystycznego Aleksandry Ogińskiej*, „Ogród”, 9, 2010, 1–2 (25–26), s. 22.

żyło ono kultywowaniu nie Muz, opiekunek sztuk i nauk, a raczej Mnemosyne, ich matce i personifikacji pamięci? Z powodu determinacji badaczy do znalezienia w Puławach muzeum narodowego *avant la lettre* decyzje Izabeli padały ofiarą krytyki za odstępstwa od paradygmatu, w który wpisanie się nigdy nie było jej ambicją. Tak jak potrzeba ukazania ciągłości między przedsięwzięciem puławskim a krakowskim muzeum otwartym przez Władysława Czartoryskiego w 1878 r. może tłumaczyć ów schemat interpretacyjny, wyjaśnia on jedynie część znacznie bardziej złożonego fenomenu, który zamiast stawiania sobie za cel wpasowania się w konkretne modele zachodnie wyróżnia się na mapie kulturalnej Europy właśnie swoją inwencją i zdolnością łączenia pozornie rozbieżnych tradycji. Pozostała część tego artykułu będzie poświęcona możliwościom alternatywnego ujęcia puławskich strategii kolekcjonerskich i ekspozycyjnych, zwłaszcza między 1809 a 1831 r., poprzez analizę samoświadomego operowania w Puławach kategorią fragmentu, rozumianego zarówno w sensie materialnym, poprzez zastosowanie odłamków jako kluczowego środka wyrazu, jak i tekstualnym, w postaci towarzyszących im inskrypcji¹⁷. Ich złożone wykorzystanie, wzbogacone o nowe warstwy znaczeniowe w obliczu rozbiorów i postępującego rozproszenia kolekcji królewskich przez zaborców, wykraczają swoją złożonością zarówno poza nowożytną prezentację pamiątek rodów magnackich, jak i historyzujące ekspozycje oświeceniowe.

Mimo że badacze w ostatnich latach przywiązywali szczególną wagę do zainteresowań Izabeli tradycją średniowieczną, analiza intensywnej obecności Wergiliusza w ramach puławskiej ideosfery szczególnie prowokuje do głębszej refleksji nad innowacyjnymi mechanizmami formowania pamięci i jej oddziaływania na patrzącego¹⁸. Poemat wpisywał się w ten proces poprzez chęć konsolidacji narodu polskiego za pomocą prozopoeicznej samoidentyfikacji z pokonanymi, którzy pozostali mężni pomimo niepowodzeń¹⁹. Odniesienia do *Eneidy*, skrupulatnie gromadzone na przestrzeni kilkunastu lat przy pomocy między innymi Ignacego Potockiego²⁰, Kajetana Koźmiana i Jana Pawła Woronicza, otwiera znany cytat *dux femina facti*, czyli „kobieta wodzem czynu”, widniejący na kluczu do Domu Gotyckiego, który porównywał sprawczość i władzę Dydony, założycielki i samowładczej królowej Kartaginy po wygnaniu z Tyru, do pozycji Izabeli w Puławach i jej roli w powstaniu pawilonu²¹. Eneasz jest przywołany na urnie Jana Zamoyskiego, chwalonego za pomocą pytania retorycznego zadanego przez Drancensa: „Mamże podziwiać najpierw sprawiedliwość czy trudy w wojnach ścierpiane?”²². Odwaga Stefana Czarnieckiego jest sławiona frazą Turnusa zagrzejającego armię Rutulów: „sam Mars w waszych rękach”, która w formie inskrypcji wyrytej na urnie staje się komentarzem na temat związku zawartości obiektu z patrzącym²³. Przykłady te nie dążą do skonstruowania jednowymiarowej powieści z kluczem, w której kolejnym postaciom są przypisane konkretne role antyczne. Tworzą one za to elastyczną matrycę znaczeniową, za pomocą której fragmentaryczne frazy po-

¹⁷ O roli fragmentów w wizjach historii końca XVIII w.: G. Świtek, *Writing on Fragments. Philosophy, Architecture, and the Horizons of Modernity*, Warszawa 2010, s. 73–92.

¹⁸ J. Skowronek, *Zainteresowania historyczne środowiska puławskiego na przełomie XVIII/XIX w. i ich związki z ideologią i życiem politycznym*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981, s. 125–155; A. Aleksandrowicz, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość. Sunt lacrimae rerum*, Lublin 1998, s. 23–25; Żygulski, *op. cit.*, s. 240: „Duch Winckelmanna omijał Puławę”. O ekspozycji Świątyni Sybilli, z mniejszym uwzględnieniem Domu Gotyckiego, w kontekście wcześniejszych kolekcji pamiątek rodowych i nawiązań wergilijskich Sali Rycerskiej Zamku warszawskiego: M. Getka-Kenig, *Pomniki publiczne i dyskurs zasługi w dobie „wskrzeszonej” Polski lat 1807–1830*, Kraków 2017, s. 84–90.

¹⁹ F. Gucwa, *Wpływ Wergiliusza na Woronicza*, „Pamiętnik Literacki”, 14, 1916, 1–4, s. 255–276; I. Chrzanowski, *Czem był Wergiliusz dla Polaków po utracie niepodległości*, Kraków 1930; M. Janowski, *Loss, Emotion, and Transformation of a National Idea. Poland 1795–1815*, [w:] *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region*, wyd. A. Bohlin, T. Kinnunen, H. Grönstrand, Leiden 2021, s. 25–49. XVII-wieczny przykład wykorzystania tekstu Wergiliusza w kontekście magnackich strategii kommemoratywnych stanowi sarkofag Stanisława Żółkiewskiego, zdekapitowanego podczas bitwy pod Cecorą, na którym były umieszczone ostatnie słowa Dydony z *Eneidy* 4.625: „exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor”. Ta sama klątwa, służąca analogicznej refleksji nad klęską, bohaterstwem i zaklinaniem przyszłości, jest przywołana w eseju Andrzeja Edwarda Koźmiana na temat rzekomej głowy hetmana w Świątyni Sybilli, a także jest wyryta na cokole posągu zniewolonej Polonii na poznańskim obrazie Franciszka Smuglewicza *Przysięga Tadeusza Kościuszki* z 1797: *Opisy niektórych pamiątek...*, s. 94.

²⁰ Żygulski, *op. cit.*, s. 278; BCz, MS 12145, I. Potocki, List pisany z Klementowic, 23 września 1803: „Przesyłam [...] Księżnie Dobrodziejce żądane na dniu wczorajszym napisy [...]. Nim księżna te napisy do wyróżnienia poda, jak mają być karbowane litery, słowa, wiersze w obyczajach lapidarnym, zechce poradzić się P. Grodka [sc. Grodecka]”. O klasycznym wykształceniu Potockiego: C. Guile, *The Manuscript and his Author*, [w:] I. Potocki, *Remarks on Architecture. The Vitruvian Tradition in Enlightenment Poland*, wyd. C. Guile, University Park 2015, s. 3–10.

²¹ Verg. Aen. 1.364; Żygulski, *op. cit.*, 133. Wszystkie cytaty po polsku są oparte na: Publiusz Wergiliusz Maro, *Eneida*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1998.

²² Verg. Aen. 11.126: „Iustitiaene prius mirer, belline laborum?”; Żygulski, *op. cit.*, s. 93.

²³ Verg. Aen. 10.280: „In manibus Mars ipse, viri!”; Żygulski, *op. cit.*, s. 91.

ematu pobudzają swą kalejdoskopiczną zmiennością do refleksji nad pozycją jednostki względem chwały i upadku wiekowego porządku społecznego.

Nie jest przypadkiem, że znaczącą rolę w tym procesie hermeneutycznym odgrywa księga druga poematu, poświęcona opowieści głównego bohatera na dworze Dydony o zniszczeniu Troi. Tworzenie bezpośredniej paraleli między poematem epickim a współczesnością można odnaleźć w eseju na temat pamiątek po Tadeuszu Kościuszcze, zaczynającego się od cytatu z tej księgi: „Gdyby męstwo mogło ocalić Pergam, uratowałaby go ma ręka!”²⁴. Cytat przywołuje sen Eneasza, w nim duch zmarłego Hektora ostrzega go przed nieuchronną zagładą Troi, której nawet on sam nie był w stanie ocalić. Porównanie antycznego bohatera do pokonanego naczelnika insurekcji staje się podstawą do formowania deterministycznej wizji upadku państwa. „Zbiór” Izabeli staje się sferą ponadczasowo ugruntowanej reakcji, a nawet oporu, na „rozbiór” Rzeczypospolitej²⁵.

Głęboki oddźwięk zyskuje w tym kontekście przekazane następnie Eneaszi polecenie Hektora ucieczki z płonącego miasta z rodziną i Penatami, prastarymi figurami bóstw opiekuńczych miasta²⁶. Wątek ten podejmuje motto poematu historycznego Jana Pawła Woronicza *Świątynia Sybilli*: „Tu zewsząd skarby trojańskie, z płonących przybytków wydarte, stoły bogów, szczerozłote kratery, szaty zrabowane, niosą”²⁷. Cytat przywołuje plądrowanie skarbów Ilionu pod wodzą Odyseusza przeciwstawione determinacji Izabeli w ratowaniu zagrożonych przez zaborców pozostałości polskiej przeszłości. Kontrast ten, obecny w samym poemacie w postaci paraleli składniowej między „adytis effert penetralibus ignem” oraz „gaza incensis erepta adytis”, ukazuje szczególne miejsce pamiątek na uchodźctwie. Antyk i współczesność zostają w ten sposób splecione we wspólną narrację, mającą na celu upodmiotowanie strony pokonanej, która została zmuszona do radykalnego przekształcenia dotychczasowych strategii autokreacji.

W tym procesie Puławy miały odegrać rolę szczególną. Cytując Fryderyka Skarbka: „Tam była osada, do której drugi Eneasza po zniszczeniu Troi, ojczystych bogów przeniósł, i z garstką uszłych ze zniszczenia, zaród przyszłych nadziei od zupełnej zagłady zasłonił”²⁸. Zbiór Czartoryskiej miał być inkubatorem tożsamości, otaczającym opieką przeszczepiony zaród nowej polskości. Owo myślenie życzeniowe zawarte w porównaniach między antyczną katastrofą a upadkiem państwa polskiego jest wreszcie widoczne w punkcie kulminacyjnym czwartej księgi poematu Woronicza stwierdzającego, że „Troja na to upadła, aby Rzym zrodziła”²⁹. Podkreślenie cyklicznego metabolizmu następujących po sobie imperiów staje się wróżbą z zaświatów kreującą politemporalny cykl dziejowy za pośrednictwem łacińskiego wieszcza³⁰. Narzucone przez niego zaburzenie linearnego progresu przedstawionych dziejów nadaje głębszy sens słynnej deklaracji Izabeli: „Ojczyzno! Nie mogłam cię bronić, niech cię przynajmniej uwiecznię”, w ramach której pamięć staje się medium aktywnego przejścia między skończonością wydarzeń historycznych a ponadczasową sferą niepodlegającą dyktatowi linearnej sekwencji dominującej narracji chronologicznej³¹.

Mit Sybilli jednoczy w sobie temporalne sprzeczności w poszukiwaniu proroczej retrospekcji. Jak zaznacza Alina Aleksandrowicz, mityczna patronka stanowi fuzję dwu postaci, Sybilli Tyburtyńskiej, mającej zamieszkiwać w Świątyni Westy w Tivoli, i Sybilli Kumejskiej. Z jednej strony to postać o nadludzkiej

²⁴ Verg. Aen. 2.291–292: „[S]i Pergama dextra / defendi possent, etiam hac defensa fuissent”; *Opisy niektórych pamiątek...*, s. 73.

²⁵ Ową strategię kreatywnej propozycji w odpowiedzi na bezprecedensowy upadek państwowości można zobaczyć także we wpisach odwiedzających Świątynię Sybilli, np.: Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, MS 144, s. 24: „Łzą skropiłem bom Polak, te drogie pamiątki / Z rozbitego okrętu całe to szczątki”. Poprzez inwencyjne połączenie popularnie stosowanych, w tym przez Cyserona i Horacego, metafor „ojczyzny-okrętu” oraz tzw. *tabula naufragii* (odłamek rozbitego wraku), anonimowy podmiot stawia się w dramatycznej pozycji bezradnego świadka przerastającej go katastrofy, w reakcji na którą może jedynie obserwować i zbierać resztki wyrzucone na brzeg jako wotum własnego przetrwania. Cf. Cic. ND.3.89; Dom. 24; Sest. 45; Pis. 20; Hor. Car. 1.5.5–8, 1.14.

²⁶ Verg. Aen. 2.297: „[A]dytis effert penetralibus ignem”.

²⁷ Woronicz, *op. cit.*, strona tytułowa cytująca Verg. Aen. 2.763–766: „Huc undique Troia gaze / incensis erepta adytis, mensaeque deorum, / crateresque auro solidi, captivaeque vestis, / congeritur”.

²⁸ F. Skarbek, *Rys zasług naukowych ś.p. Xięcia Adama Czartoryskiego*, „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, 18, 1825, s. 270–271.

²⁹ Woronicz, *op. cit.*, w. 4.552.

³⁰ O rozwoju konceptu temporalności, rozumianej jako środek krytycznej analizy i zdecentralizowanej narracji alinearnego postrzegania przemian czasowych w postkolonialnej historii sztuki: D. Karlhom, K. Moxey, *Time in the History of Art. Temporality, Chronology, and Anachrony*, New York 2018, s. 1–10, 26–42. Wraz z badaniami Georges’a Didi-Hubermana, Christophera Wooda oraz Alexandra Nagela nad manifestacjami anachronizmu w sztuce, debata nad ryzykiem i ograniczeniami zawartymi w bezrefleksyjnym prymacie chronologii badań historycznych odpowiada na prace filozofów i antropologów rozgraniczających „czas” i „temporalność” w celu ujrzenia ludzkiej sprawczości w odczuwaniu i interpretacji jej skończoności. Cf. M. Heidegger, *Being and Time*, tłum. J. Stambaugh, New York 1996, s. 341–396; R. McKeon, *Time and Temporality*, „Philosophy East and West”, 24, 1974, 2, s. 123–128; D.C. Hoy, *The Time of Our Lives. A Critical History of Temporality*, Cambridge 2009.

³¹ Czartoryska [et al.], *Katalog pamiątek zachowanych...*, s. 148.

zdolności wglądu w przyszłość, zapisanej w legendarnych księgach sybillińskich, z drugiej, jest też przewodniczką Eneasza po zaświatach w księdze szóstej Eneidy³². Owa zdolność panowania nad czasem jest dodatkowo podkreślona poprzez kształt klucza do świątyni w formie kaduceusza, przywołującego postać Hermeasa, zarówno jako mistrza hermeneutyki, zdolnego zniewolić otoczenie siłą swojej perswazji, jak i posłańca w funkcji *psychopompos*, czyli przewodnika dusz do zaświatów, zgodnie z opisem z księgi czwartej: „Ujmuje różdżkę, którą blade / Z otchłani Orku wywołuje dusze, [...] daje / Sen i odbiera, i zdejmuję pieczęć / Z oczu umarłych...”³³. Związek zaś między sprawczością boskiego posłańca i Sybilli wergilińskiej jest możliwy dzięki połączonej powierzchni naznaczonego instrumentu, który znajduje paralelę w opisie słynnej złotej gałęzi, za pomocą której Sybilla mogła inicjować kontakt między światem żywych i umarłych³⁴.

W tym ujęciu Izabela staje się przewodnikiem w rytualnej wędrówce po sferze Zaświatów, podobnie jak na miniaturze Józefa Kosińskiego, której nieduży rozmiar i osobisty charakter umożliwiły przekaz bardziej



2. Józef Kosiński, *Izabela Czartoryska jako Sybilla Puławska*, ok. 1800, akwarela i gwasz na kości, śr. 8,5, nr inw. MNK III-min-53, Muzeum Czartoryskich, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

bezpośredni niż sceny oficjalne (il. 2). Szczegółowo i naturalistycznie oddana fizjonomia centralnej postaci kontrastuje z idealizowanym przedstawieniem w antykizującej tunice na tle idyllicznego pejzażu. Stojący koło postaci brązowy trójnóg, dekorowany bukefalionem, podobnie jak przypominający świątynię w Tivoli

³² O księgach Sybillińskich: Dion.Hal Ant.Rom. 4.62; Plin. NH.13.84–8; Gell. NA.1.19; Lact.inst. 1.6.7–12; Tzetz.Lyc.Alex. 1279.

³³ Verg.Aen. 4.242–244: „tum virgam capit: hac animas ille evocat Orco / pallentis, alias sub Tartara tristia mittit, / dat somnos adimique, et lumina morte resignat”.

³⁴ A. Ossa-Richardson, *From Servius to Frazer. The Golden Bough and its Transformations*, „International Journal of the Classical Tradition”, 15, 2008, 3, s. 339–368; J. Bremmer, *The Golden Bough. Orphic, Eleusinian and Hellenistic-Jewish sources of Virgil's Underworld in Aeneid VI*, „Kernos”, 22, 2009, s. 183–208.

monopter na skale ukazany na horyzoncie kompozycji, przywołuje zarówno odniesienia do westalek strzegących wiecznego ognia, jak i do wyroczni delfickiej, która za pomocą wizjotwórczych oparów mogła przewidywać przyszłość. Wypowiadane przez kapłankę słowa „Pierwsza i Ostatnia za Was” mają chrystologiczną konotację poprzez przywołanie postawy poświęcenia, poprzez którą Chrystus „cierpiał za was”³⁵, oraz apokaliptycznej formuły bezpośrednio odnoszącej się do wykładni objawienia: „Ja Jestem Pierwszy i Ostatni. Stałem się martwy, a oto jestem żyjący na wieki wieków. Mam klucze Krainy Umarłych i śmierci”³⁶.

Obalenie linearności chronologii historycznej zostaje uzasadnione na gruncie metafizycznego powstania z martwych. Przedstawienie Sybilli Puławskiej jako Pierwszej i Ostatniej, alfy i omegi, demaskuje podział czasowy przeszłości i przyszłości jako iluzję rozwiewającą się w chwili ostatecznego przezwyciężenia śmierci. Jednocześnie skontrastowanie wertykalnych form trójnogu, urny i otaczających drzew z gwałtownie pochyłoną diagonalnie płytą kamienną na płaskim cokole koło stóp wieszczki przywołuje tradycję przypominającą nie tylko scenę ewangeliczną, ale także apokaliptyczne wyprowadzenie zmarłych z Czyśćca w przygotowaniu na nadejście Nowego Jeruzalem. Co więcej, wizja powstania z grobu bohaterów z przeszłości odgrywała istotną rolę propagandowo-patriotyczną w dobie Sejmu Czteroletniego i Księstwa Warszawskiego. Służyła ona między innymi wyrażeniu nadziei na odnowę państwowości jako przeciwwaga do scen tzw. Grobu Ojczyzny w odpowiedzi na rozbiory przykładowo w pracach Franciszka Smuglewicza i Józefa Peszki³⁷. W tym wymiarze odwołanie się w nawiązanej cytacie biblijnym do „kluczy do Krainy Umarłych i śmierci”, a w oryginale do Hadesu (κλεῖς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ᾗδου), stanowi podstawę do zastąpienia postaci Chrystusa pogańską Sybillą za sprawą jej zdolności zstępowania do zaświatów. Granicząca z bluźnierstwem wymowa kompozycji staje się gloryfikacją nekromackiej mocy Sybilli, dzięki której wejrzenie w przeszłość staje się hermetycznym kluczem do zaklinania przyszłości w ramach puławskiego neopogańskiego rytuału³⁸.

Zaburzenia tożsamościowo-czasowe i ujrzenie martwych bohaterów za sprawą sprawczości Izabeli-Sybilli znajdują odzwierciedlenie w poemacie Wergiliusza. W badaniach nad antycznymi inspiracjami Świątyni Sybilli niewiele uwagi poświęcono dotychczas scenie kulminacyjnej księgi szóstej, odgrywającej moim zdaniem centralną rolę w kształtowaniu wergiliańskiej wizji Puław. Jest nią tzw. Pochód bohaterów (*Heldenschau*), czyli monumentalna wizja Eneasza widzącego kolejne generacje swoich potomków aż do Oktawiana Augusta³⁹. Kunszt opisu Wergiliusza opiera się na temporalnej inwersji, która przedstawia chlubne postaci przeszłości, z punktu widzenia czytelnika, jako wizję proroczą ukazującą przyszłą spuściznę głównego bohatera⁴⁰. Ekspozycja puławska reaktywuje ten zabieg przywoływania zmarłych postaci, który zostaje wymownie wyrażony poprzez konceptualizację katalogu Domu Gotyckiego jako „pocztu” pamiątek. W ten sposób Izabela poddała reinterpretacji ówczesnie popularne monumenty patriotyczne poświęcone bohaterom narodowym, takie jak ten ze Stowe, który opisała krytycznie w swoim dzienniku podróży po Anglii⁴¹. Zgromadzenie namacalnych pozostałości po wielkich postaciach staje się w ten sposób przejmującą przepowiednią z zaświatów.

Emocjonalny, a nawet afektywny potencjał doświadczenia dzieła stanowi kluczową siłę w wyborze Wergiliusza jako przewodnika po pamięci zbiorowej odbiorców. Nieprzypadkowo Woronicz nazywa Izabelę „Sarmacką Oktawią” w odwołaniu do epizodu, zobrazowanego m.in. przez Angelikę Kauffmann w znanym obrazie zamówionym do kolekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego (il. 3), w którym matka przedwcześnie zmarłego Marcellusa mdleje w graniczącej ze śmiercią afektywnej reakcji na jego wspomnienie przez poetę recytującego finał omawianej sceny eposu⁴². Stan głębokiego poruszenia umożliwia odbiorcy doświadcze-

³⁵ I P 2,21.

³⁶ Ap 17b–18.

³⁷ Sz. Cierpisz, *Apoteoza Aukcji Wojska. Nieznany rysunek Franciszka Smuglewicza*, „Wiek Oświecenia”, 32, 2016, s. 121–124.

³⁸ Cf. P. Gay, *Enlightenment. The Rise of Modern Paganism*, New York 1968; cf. Słowacki krytykujący sztukę ogrodową inspirowaną antykiem: J. Słowacki, *Beniowski*, [w:] *Powieści poetyckie*, wyd. B. Gubrynowicz, Lwów 1901 (Dzieła Juliusza Słowackiego, t. 3), 1.144: „Albowiem wszystkie te wymysły pańskie / Nie katolickie były – lecz pogańskie”.

³⁹ Verg. Aen. 6.756–886.

⁴⁰ O *Heldenschau*: R. Getty, *Romulus, Roma, and Augustus in the Sixth Book of the Aeneid*, „Classical Philology”, 45, 1950, 1, s. 1–12; P. Burke, *Roman Rites for the Dead in Aeneid 6*, „Classical Journal”, 74, 1979, s. 220–228; D.C. Feeney, *History and Revelation in Vergil's Underworld*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society”, 1986, 32, s. 1–24; P. Hardie, *Rumour and Renown. Representations of Fama in Western Literature*, Cambridge 2012, s. 143–145.

⁴¹ I. Czartoryska, *Podróż po Anglii. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, oprac. A. Whelan, tłum. Z. Żygulski, A. Whelan, Warszawa 2015, s. 70: „Dość marne kolumny dla tak wielkich ludzi”.

⁴² Woronicz, *op. cit.*, w. 1.509; Suet. Vit. Verg. 32: „Cui tamen multo post perfectaque demum materia tres omnino libros recitavit, secundum, quartum et sextum, sed hunc notabili Octaviae adfectione, quae cum recitationi interesset, ad illos de filio suo versus, «tu Mar-



3. Angelika Kauffmann, *Wergiliusz czytający Eneidę Augustowi i Oktawii*, 1788, olej na płótnie, 123 x 159 cm, nr inw. ГЭ–4177, Państwowe Muzeum Ermitażu, Sankt-Petersburg, fot. Art Resource

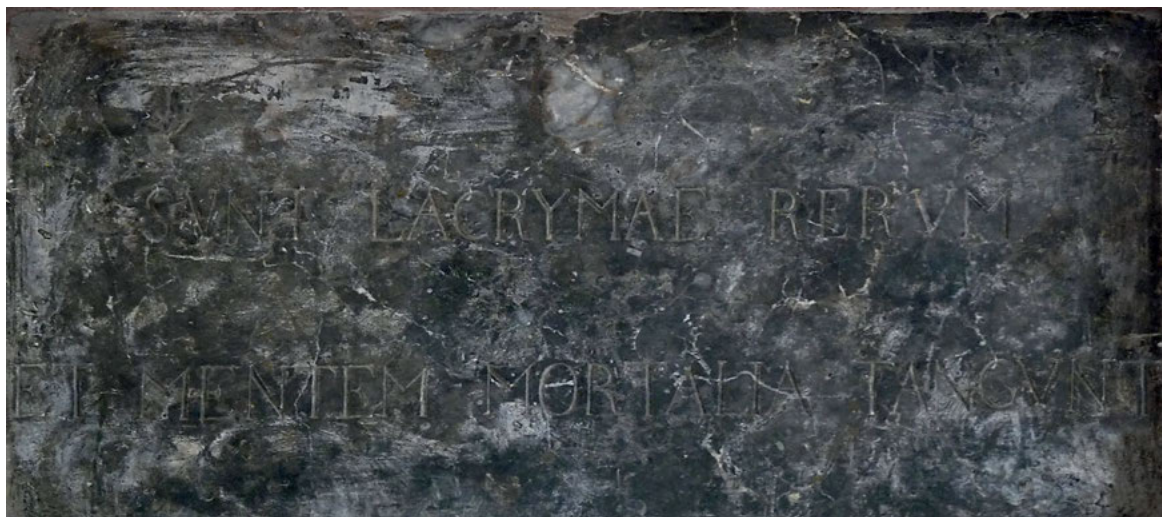
nie chwilowej fuzji temporalnej, której moc oddziaływania wynika z samej niesamowitości odczuwanego stanu zawieszenia między czasem rzeczywistym a wyobrażonym. Jednocześnie ma ona na celu aktywowanie samospełniającej się przepowiedni, wywołanej przez podkreślenie nagłej straty nasilającej potrzebę jej zastępstwa, którego przeznaczenie wymownie podsumował Franciszek Morawski, oficer i poeta z kręgu Czartoryskich: „lecz dopóki nie zapomnimy tego, co nam ta Sybilla na pamięć przywodzi, póty będziemy narodem, póty żyje Polska”⁴³. Kruchość pamięci staje się inspiracją do oporu względem imperialnej opresji poprzez kultuwanie kolejnych wcieleni przeszłych bohaterów.

Również bezpośrednie cytaty z tekstu Wergiliusza w ramach ekspozycji puławskiej zachęcały do postawienia się patrzącego w pozycji Eneasza, balansującego na granicy między retrospekcją a prefiguracją. Inskrypcja nad wejściem do Domu Gotyckiego przywołuje księgę pierwszą tego samego poematu: „Sunt lacrymae rerum et mentem mortalia tangunt”⁴⁴ (il. 4). Frazę o „łzach rzeczy” wykrzyknął główny bohater, patrząc na malowidła ściennie w kartagińskiej świątyni Junony. Miały one przedstawiać zniszczenie Troi, transformując akt kontemplacji estetycznej w wejrzenie w krwawe wydarzenia stojące u źródeł narracji,

cellus eris», defecisse fertur atque aegre focolata est”. O obrazie Kauffmann: *Classic Beauties. Artists, Italy, and the Aesthetic Ideals of the 18th Century*, wyd. T. Coppens, A. Grunberg, Amsterdam 2018, s. 171. O sukcesie kompozycji świadczą dwie edycje jego reprodukcji autorstwa Francesca Bartolozziego z 1796 oraz 1803 r., cf. A. Calabi, A. de Vesme, *Francesco Bartolozzi. Catalogue des estampes*, Milano 1928, kat. nr 1360.

⁴³ F. Morawski, *Głowa Kochanowskiego*, [w:] *Opisy niektórych pamiątek...*, s. 53: „lecz dopóki nie zapomnimy tego, co nam ta Sybilla na pamięć przywodzi, póty będziemy narodem, póty żyje Polska”.

⁴⁴ Verg. Aen. 1.462: „płyną łzy nad tym, co się w świecie dzieje, serce wzruszają rzeczy śmiertelne”, cf. tłumaczenie [w:] K. Hoffmannowa, *Opisy różnych okolic Królestwa Polskiego*, t. 1, Wrocław 1833, s. 91: „Mają i rzeczy łzy swoje i serce ludzkie tykają”.



4. Inskrypcja wejściowa Domu Gotyckiego w Puławach, stan obecny, fot. archiwum autora

w tym złożenie w ofierze starego króla Priama i dziewiczej Polikseny⁴⁵. Po wyliczeniu przedstawień konających krewnych bohater wyraża swą nadzieję, iż zlecniodawcy tych dzieł okazaliby litość bezpaństwowym Trojanom. Stworzenie pary odniesień do pierwszej i szóstej księgi poematu w przestrzeni obydwu pawilónów podkreśla ich związek wewnątrz samej struktury utworu, w którym wizja przyszłości w zaświatach staje się inwersją obrazu przeszłości oglądanego w sferze żywych. Owa literacka klamra spajająca obydwie części ekspozycji zbiorów podkreśla sprzeczne reakcje emocjonalne, gdy „lzy rzeczy serca ludzkie tykają”⁴⁶.

Ów nacisk na akt recepcji znajdował odzwierciedlenie w mechanizmach angażowania widza odwiedzającego obydwie ekspozycje. „Dotykanie”, postulowane przez cytat wergilijski, było realizowane poprzez zrytualizowane traktowanie zachowanych świeckich pamiątek. Tak więc opis zwiedzania Świątyni Sybilli spisany przez Łukasza Gołębiowskiego wymienia „ołtarz główny”, czyli podium z bazaltu będące dominantą przestrzenną i zarazem postumentem dla Szkatuły Królewskiej (il. 5–6)⁴⁷. W tym kontekście podkreślano również rytualne znaczenia obiektów przechowywanych w Szkatule, takich jak oprawiona w aksamit „Zygmunta [Augusta] książka ulubiona z wizerunkami Barbary i Izabeli, którą zawsze przy sobie nosił”⁴⁸. Zmysł dotyku odgrywa kluczową rolę w kreowaniu szczególnego statusu pamiątek poprzez łączenie sfery rytuału i intymności.

Co więcej, związek pamiątek puławskich ze statusem relikwii jest bezpośrednio postulowany przez Gołębiowskiego, który porównuje Szkatułę do laterańskiego *Sacra Sacrorum*: zbioru relikwii *par excellence*. Do tego szczególnego centrum kultu bezpośrednio odnosi się kształt marmurowej urny na czaszkę Jana Kochanowskiego, która była wzorowana na tzw. Sarkofagu Agryppy z porfiru, służącego za trumnę Klemensa XII w tej bazylice (il. 7–8). Mimo że trudno stwierdzić, czy forma urny została zaczerpnięta z oryginalnego porfirowego sarkofagu, czy z kopii, praktyka umieszczania szczątków w urnach w kształcie miniaturowych sarkofagów była stosowana w kształtowaniu historycznej nekropolii wewnątrz Świątyni.

⁴⁵ O narratologicznej funkcji sceny w strukturze poematu i polisemantyce sentencji: C.P. Segal, *Art and the Hero. Narrative Point of View in Aeneid 1*, „Arethusa”, 14, 1981, 1, s. 67–83; E. Leach, *The Rhetoric of Space. Literary and Artistic Representations of Landscape in Republican and Augustan Rome*, Princeton 1988, s. 144–150; D. Wharton, *Sunt lacrimae rerum. An Exploration in Meaning*, „Classical Journal”, 103, 2008, 3, s. 259–279.

⁴⁶ Komentarze odwiedzających kompleks puławski świadczą o ich zainteresowaniu znaczeniami inskrypcji, por. H. Jurkowska, *Pamięć sentymalna. Praktyki pamięci w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w Puławach Izabeli Czarotorskiej*, Warszawa 2014, s. 421–425. Szczególnie rozbudowaną analizę stosowności emotywnej funkcji inskrypcji w intensyfikowaniu osobistego oddziaływania pamiątek można znaleźć w: Z. Kretowicz, *Puławy*, Lwów 1831, s. 41: „I pamiątki lzy wyciskają, i znikome rzeczy duszę rozczulają: Jestto bardzo stosowny napis, bowiem domek gotycki najwięcej zawiera pamiątek i zabytków. Są tu chowane portrety rodziców, popioły nieszczęśliwej córki która od przypadkowego zajęcia się sukni ogniem spłonęła (Teresa księżniczka Czarotorska). Są prochy zawczasie zgasłej małżonki księcia Konstantego Czarotorskiego...”

⁴⁷ Cyt. za: Dębicki, *op. cit.*, t. 2, s. 262–263. Zbiory Szkatuły Królewskiej są precyzyjnie opisane w: Z. Żygulski, E. Czepielowa, *Losy Szkatuły Królewskiej z puławskiej Świątyni Sybilli*, „Cenne, Bezcenne, Utracone”, 2, 1998, 8, s. 14–22. O Świątyni Sybilli jako mauzoleum: A. Wojtyła, *Świątynia Sybilli w Puławach. Pierwsze polskie muzeum czy mauzoleum ojczyzny?*, [w:] *Izabela Czarotorska dux femina facti*, red. G. Bartnik, T. Naumiuk, Lublin 2021, s. 173–190.

⁴⁸ Woronicz, *op. cit.*, s. 100.



5. *Szkatuła Królewska*, warstwa 4.2, fotografia z ok. 1939, nr inw. PP.1, Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. S. Komornicki



6. *Dyptyk z portretami żon króla Zygmunta Augusta, Elżbiety Austriaczki i Barbary Radziwiłłówny*, ca. 1543–1551, olej na blasze, drewno, złoczone srebro, aksamit, 17,3 x 12 cm, nr inw. MNK IV-V-1433, Muzeum Czartoryskich, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie



7. *Urna na Głowę Jana Kochanowskiego*, ok. 1810, marmur chęciński, 28,8 x 48,7 x 38 cm, nr inw. MNK XIII-2318, Muzeum Czartoryskich, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie



8. Alessandro Galilei, Giovanni Battista Maini [et al.], *Grób Klemensa XII Corsini*, 1734–1735, marmur, złożony brąz, porfir, Kaplica Corsini, Bazylika św. Jana na Lateranie, Rzym, fot. Scala, L. Romano

Postrzeganie sfragmentaryzowanych pamiątek jako świeckich relikwii transformuje wergiliński poczet bohaterów w zheroizowaną nekropolię, która mogła kondensować, a nawet zastąpić zagrożone miejsca spoczynku w zminiaturyzowanym panteonie.

Decyzja skonstruowania parareligijnego sanktuarium sztuki przywodzi na myśl rozwiązania ekspozycyjne Horace’a Walpole’a z tzw. Kaplicy w Strawberry Hill, którego katalog był dostępny w bibliotece Czartoryskich⁴⁹. Tam również znaczącą rolę grała pasja do zbierania osobistych przedmiotów o wyraźnie prywatnym charakterze, a niegdyś należących do znanych postaci historycznych, np. noszone przez Walpole’a rękawiczki Jakuba I⁵⁰. Przedmioty tego typu były obiektem pożądania zarówno angielskiego kolekcjonera, jak i księżnej na Puławach⁵¹. Tekstyla, buty i pukle włosów, jak te wyjęte z grobu Jadwigi Andegawieńskiej w opisie Potockiego, uzupełniały kategorię tzw. relikwii kontaktowych o przedmioty oferujące dostęp do sfery cielesnej intymności ich byłych właścicieli⁵². Znaczenie dotyku w osobistym doświadczaniu historii odgrywało kluczową rolę w Puławach. Tak Franciszek Morawski we wstępie do rejestru pamiątek Świątyni Sybilli zwracał na to uwagę: „ileż samo dotknięcie tych świętych szczątków zrodziło może już czynów szlachetnych”⁵³.

Parareligijny charakter doświadczenia i ilość mocy sprawczej, przypisywanej eksponatom przy ich często swobodnym związku z kategorią autentyczności wpisuje się w ówczesną teorię fetyszyzmu⁵⁴. W 1805 r. *abbé* Jacques-Antoine Delaure definiował to pojęcie, w odpowiedzi na teorię idolatrii *abbé* Charles’a de Brosses’a, jako „wszystkie rzeczy, nawet wszystkie słowa, wypowiedziane czy zapisane, którym przypisuje się cudowną moc obcą ich esencji i wbrew prawom natury”⁵⁵. Powiązanie ekspozycji Izabeli z ówczesnym zainteresowaniem fetysyzmem nie ma charakteru wyłącznie komparatywnego. Warto pamiętać, że w szafie V Sali Zielonej Domu Gotyckiego znajdowała się szkatuła z fetyszami w rozumieniu de Brosses’a, czyli „bożkami i bożyszczami” indyjskimi, egipskimi i chińskimi. Ich umieszczenie w bezpośrednim pobliżu pamiątek po kardynale Jules’u Mazarinie, księżnej Gabrielle D’Estrées, Wilhelmie Tellu, sułtanie hinduskim Hajdar-Alim, a także „dzikich ludziach” obserwowanych podczas wypraw kapitana Cooka po Oceanii, zachęca do refleksji nad dynamiką kształtowania fetyszyzmu w perspektywie transkontynentalnej. Tak jak wcześniejsze gabinety osobiowości zawierały przedmioty egzotyczne i pamiątki po dawnych osobistościach, jak np. suszony krokodyl i szablą przypisywana Mahometowi w pałacu Hieronima Floriana Radziwiłła w Białej Podlaskiej, ekspozycja puławska ujęła owe zestawienia w ramy znacznie dalej idącej refleksji autotematycznej poprzez bezprecedensowe łączenie

⁴⁹ H. Walpole, *A Description of the Villa of Mr. Horace Walpole at Strawberry Hill*, [w:] *The Works of Horatio Walpole, Earl of Orford*, t. 2, red. M. Berry, London 1798, s. 393–516; cf. Z. Gołębiowska, *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX w.*, Lublin 2000, s. 170. O niepowodzeniach Izabeli w uzyskaniu zaproszenia Walpole’a do zwiedzenia jego rezydencji, którą określa w liście do niego z 1791 r. jako „sanktuarium: W. Szymański, *Powrót do Strawberry Hill. Księżna Izabela Czartoryska w gościnie Horace’a Walpole’a?*, [w:] *Ingenium et labor. Studia ofiarowane profesorowi Antoniemu Ziembie z okazji 60. urodzin*, red. P. Borusowski [et al.], Warszawa 2020, s. 301–306. Stworzona ok. 1763 r. Kaplica Walpole’a była również zwana „Trybuną” w odniesieniu do słynnej florenckiej Trybuny założonej przez Francesca I de’ Medici w 1581 r., a od 1769 będącej częścią publicznej Galerii Uffizi; cf. W.S. Lewis, *The Genesis of Strawberry Hill*, „Metropolitan Museum Studies”, 5, 1934, 1, s. 76; *Horace Walpole’s Strawberry Hill*, red. M. Snodin, New Haven 2009, s. 51–53.

⁵⁰ Opis medalionu w: Walpole, *op. cit.*, t. 2, s. 505. O zainteresowaniach Walpole’a rękawiczkami i puklami włosów sławnych postaci: *Horace Walpole’s Strawberry Hill...*, s. 88–89; S. Davoli, *Lost Treasures of Strawberry Hill. Masterpieces from Horace Walpole’s Collection*, London 2018, s. 103.

⁵¹ O XVIII-wiecznej popularności biżuterii z włosów ludzkich i miniatur w kontekście filozofii sensualizmu: H. Grootenboer, *Treasuring the Gaze. Intimate Vision in Late Eighteenth-Century Eye Miniatures*, Chicago 2012, s. 92–111. O korespondencji Czartoryskiej z wpływowym sensualistą Johannem Kasparem Lavaterem: Aleksandrowicz, *Izabela Czartoryska...*, s. 123–130.

⁵² O butach królowej Jadwigi: *Opisy niektórych pamiątek...*, s. 231. O pantoflach Madame de Maintenon: Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych...*, nr kat. 522. O „bóciakach Montezumy, króla Meksyku”: *ibidem*, nr kat. 375. Pukle włosów ze zbiorów Domu Gotyckiego były przypisywane do: Agnes Sorel (nr kat. 500, „prezenta Charlesa, hrabiego Artois”), Elżbiety Woodville (nr kat. 502), Marii Stuart (nr kat. 555), Marii Teresy (nr kat. 583) oraz Ludwika XVI (nr kat. 1382). Grzebień Bianki Capelli (nr kat. 518) zdaje się tworzyć grę słowną z nazwiskiem tej postaci.

⁵³ Morawski, *Głowa Kochanowskiego...*, s. 53. Fraza tworzy kompozycję klamrową ze wstępem eseju, w którym autor przywołuje fragment *Hamleta*, opisując otwarcie urny Kochanowskiego, *ibidem*, s. 47: „Kiedy mi pierwszy raz w Sybilli polskiej odkryto głowę barda Czarnolasu, długo się w nią wzrok mój wpatrywał, długo nad nią myśl moja dumiała. [...] I czemuż w tę zimną już pamiątkę nie mogę uczuć moich przelać, ożywić ją marzeniami Polaka?”

⁵⁴ Cf. C. van Eck, *Works of Art That Refuse to Behave. Agency, Excess, and Material Presence in Canova and Manet*, „New Literary History”, 46, 2010, 3, s. 412–418; D. Leonard, *Fetishism and Figurism in Charles de Brosses’s „Du culte des dieux fétiches”*. *Natural Historical Facts and Historical Fictions*, „Studies in Eighteenth-Century Culture”, 45, 2016, s. 120; cf. Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych...*, s. 61, nr kat. 657–80; M. Tobia-Chadeisson, *Le fétiche africain. Chronique d’un „malentendu”*, Paris 2000, s. 79–88; W. Pietz, *The Problem of the Fetish*, Chicago 2022.

⁵⁵ J.-A. Dulaure, *Des cultes qui ont précédé et amené l’idolatrie ou l’adoration des figures humaines*, Paris 1805, s. 20: „Ainsi toutes choses et même tous mots, parlés ou écrits, auxquels on attribue une vertu merveilleuse, étrangère à leur essence et contraire aux lois de la nature, doivent appartenir au fétichisme”.

wcześniejszych magnackich tradycji zbierania pamiątek historycznych z najnowszymi odkryciami geograficznymi i (pseudo)etnograficznymi⁵⁶. Przewycięzanie ograniczeń materialnych przestrzeni i chronologicznej linearności czasu było podstawowym elementem kreowania aury pamiątek Izabeli, pod wpływem której skłonności fetyszystyczne patrzących nie były traktowane z zakłopotaniem, ale nawet stały się fundamentem nowego modelu patriotyczności.



9. Relikwiarz z pamiątkami Petrarki i Laury, Francja (?), ok. 1820, brąz, agat, szkło, 6,60 x 8,2 x 5,5 cm; nr inw. MNK XIII-973, Muzeum Czartoryskich, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie



10. Relikwiarz z pamiątkami Petrarki i Laury, Francja (?), ok. 1820, brąz, agat, szkło, 6,60 x 8,2 x 5,5 cm; nr inw. MNK XIII-973, Muzeum Czartoryskich, w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie, fot. Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

Co ważne, fetysze puławskie zyskiwały na znaczeniu za pomocą siły oddziaływania dotyku⁵⁷. Uderzającym przykładem owej „sztuki haptycznej” jest pojemnik na relikwie Petrarki i Laury⁵⁸ (il. 9–10). Jego wnętrze zostało podzielone na dwie oznaczone francuskimi podpisami połowy, z których jedna zawiera tzw. część szafki Petrarki, którą Izabela postanowiła oprawić, jak opisuje w swoim eseju, „razem w wazeczcze z kostką z ręki Laury. Niech ta pamiątka dwóch osób, które się tak przed pieciowiekami kochały, razem w Gotyckim Domu będą połączone”⁵⁹. Ten nietypowy koncept zjednoczenia pozostałości kochanków po stuleciach rozłąki staje się celebracją siły pożądania, którą Czartoryska podkreśla w zakończeniu eseju, przywołując dopisek poety o śmierci ukochanej w osobistym manuskrypcie Wergiliusza, poprzez co akt recepcji antycznego wieszczka stał się bodźcem do cyklicznej konfrontacji z poniesioną stratą⁶⁰.

⁵⁶ Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych...*, s. 60–63, nr kat. 653–80. Potrzebę stworzenia nienapisanej jeszcze analizy „globalnej” narracji w ramach zbiorów puławskich sygnalizuje również Alina Aleksandrowicz, *Ponadczasowe wartości „muzeum świata” – Domu Gotyckiego w Puławach*, [w:] *Izabela Czartoryska dux femina facti...*, s. 141–142; H. Jurkowska, „Bazyliżek prawdziwy, jednorożcowych rogów dwa, zasuszony w całości krokodyl...” *Zwierzęce kurioza Hieronima Floriana Radziwiłła*, [w:] *Ludzie i zwierzęta*, wyd. R. Chymkowski, A. Jaroszek, Warszawa 2014, s. 233–241; S. Schaffer, *Ceremonies of Measurement. Rethinking the World History of Science*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales”, 70, 2015, 2, s. 336–352.

⁵⁷ O sztuce haptycznej: C. Nordenfalk, *The Sense of Touch in Art*, [w:] *The Verbal and the Visual. Essays in Honour of W. S. Heckscher*, red. K.-L. Selig, New York 1990, s. 109–120; M. Paterson, *The Senses of Touch. Haptics, Affects and Technologies*, Oxford 2007.

⁵⁸ Czartoryska [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych...*, s. 46, nr kat. 496; Czartoryska [et al.], *Katalog pamiątek...*, s. 179; Dębicki, *op. cit.*, t. 2, s. 288. Rzekoma kość Laury została pozyskana przez Adama Jerzego w Awinionie. Jako że pamiątka po Petrarce została zakupiona w Arquà przez Marię Wirtemberską podczas jej podróży do Italii w 1816–1818, a pojemnik jest wymieniony w *Poczcie* z 1828 r., zakładam, że jego powstanie miało miejsce ok. 1820 r.

⁵⁹ Czartoryska [et al.], *Katalog pamiątek...*, s. 181. Jest możliwe, że wybór „szafki”, po włosku *arca*, jako przedmiotu upamiętniającego poetę został zainspirowany toponimiczną grą słowną z nazwą miejsca jej pochodzenia.

⁶⁰ A. Kwiatek, *Literatura i sztuka w „Katalogu pamiątek złożonych w Domu Gotyckim w Puławach” Izabeli Czartoryskiej. Rekonesans*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne”, 2013, 6, s. 113. Inskrypcja wergiliańska Petrarki, opisująca gorzką słodycz doznawaną w kultywowaniu pamięci, za: N. Sapegno, *Il Trecento*, Milano 1934, s. 183: „acerba memoria del fatto e non senza una certa amara dolcezza, in questo luogo proprio che così spesso ritorna sotto a’ miei occhi”.

Pozornie sentymentalny opis pomija istotny środek wyrazu tej „wazeczki”. Jej oszklona strona, ukazująca świeckie relikwie, jest płaska, a rewers – półsferyczny. Centralne położenie gąłki do trzymania sprawia, że by zobaczyć wewnętrzną stronę obiektu, potrzeba go uchwycić i obrócić do góry dnem. Taka forma kinetycznej interakcji z odbiorcą jest poddana erotyzacji poprzez podobieństwo pojemnika do kobiecej piersi, obiektu sfragmentaryzowanej fetysyzacji w utworach samego poety⁶¹. W tym kontekście ciało Laury zostaje poddane podwójnej dysekcji, podkreślającej kontrast między zdekontekstualizowanym kształtem pojemnika a nagą kością umieszczoną w jego wnętrzu. Staje się to szczególnie wymowne, gdy weźmie się pod uwagę, jak forma pojemnika, a także zastosowanie kamienia agatu jako jego materiału, wchodzi w dialog z tradycyjną ikonografią piersi świętej Agaty, łącząc w ten sposób kult cielesności świeckiej relikwii z makabrycznym erotyzmem pasywnego kobiecego ciała⁶². Fetyszyzowany obiekt staje się środkiem pochwycenia percepcji odbiorcy poprzez eksplorowanie niestabilnej granicy między obiektami kultu i pożądania, które jest źródłem jego szczególnej siły⁶³.

Podsumowując, sukces kolekcji puławskiej opierał się w dużym stopniu na innowacyjnym zastosowaniu kategorii fragmentu, zarówno w jego tekstualnym, materialnym, jak i cielesnym wymiarze. W ten sposób ograniczenia praktyczne formowania kolekcji w dobie rozbiorów stały się źródłem charyzmatycznej metody budowania złożonych znaczeń i interaktywnej dramaturgii ekspozycji. Dystansując się od ówczesnych standardów oświeceniowych instytucji muzealnych, Izabela i jej otoczenie stworzyli alternatywę, a wręcz anty-muzeum, za pomocą interakcyjnej oprawy wizualno-tekstualnej samoświadomie zamieniającej tradycyjny ośrodek kultywowania pamiątek lokalnych w przestrzeń zbiorowego fetysyzmu „lubowników starożytności”. Czerpanie zarówno z tradycji literackiej, jak i ówczesnych strategii celebrowania obiektów z pogranicza religijno-intymnego stało się kluczowym elementem formowania przestrzeni poświęconej niestałej i zawsze niepełnej pamięci. Ta obserwacja pomaga głębiej zrozumieć funkcję wergilijskiego cytatu o łzach rzeczy i dotykaniu umysłu, umieszczonego pośród spoliów na ścianie Domu Gotyckiego. Choć może on wskazywać na łzy przelane w reakcji na przedstawione wydarzenia, jednocześnie zwraca uwagę na siłę oddziaływania samych odłamków rzeczy, których skromny wymiar i bezpośredniość prostoty stają się potężnym bodźcem mentalnego poruszenia. Pozycjonowanie odwiedzających w roli Eneasza, patrzącego na poczet wielkich postaci, służyło wzbudzeniu empatii, zaangażowania i dotyku, który może nadal stanowić przydatny punkt odniesienia w debatach o innowacyjnych metodach wystawienniczych⁶⁴. W Puławach obalano konwencjonalny dyktat linearności chronologii na rzecz transtemporalnego imaginarium, będącego emotywną fuzją

⁶¹ Praktyka fetyszystycznego uprzedmiotowienia ciała kobiecego jest obecna w *Canzoniere* Petrarke, cf. nr 37.102–4: „gli atti suoi soavemente alteri, / e i dolci sdegni alteramente humili, / e 'l bel giovenil petto / torre d'alto intellecto”; pol.: „I czy to spojrzysz dumnie czy się śmieje, / Rozkoszna oczu jej i ust ponęta, / I dziewicze śnieżne łono / W którym uczuć skarb złożono!” Przekład za: *Pieśni Petrarke*, tłum. F. Faleński, Warszawa 1881, s. 99.

⁶² G. Bruno, *Written on the Body. Eroticism, Death, and Hagiography*, [w:] *Places Through the Body*, wyd. H.J. Nast, S. Pile, London 1998, s. 294–296. O XVIII-wiecznej fascynacji męczeństwem św. Agaty: S. Richter, *Missing the Breast. Gender, Fantasy, and the Body in the German Enlightenment*, Seattle 2006. Przykładem recepcji ikonografii świętej są reakcje na sprowadzenie do Paryża znanego płótna Francisca de Zurbarána, zrabowanego z Hiszpanii przez napoleońskiego generała Nicolasa Jean de Dieu Soult'a w 1812–1813 r., cf. E. Delacroix, *Journal*, t. 1, red. A. Joubin, Paris 1931, s. 97; *Zurbarán*, Metropolitan Museum of Art, New York 1987, s. 115–116.

⁶³ Innym udokumentowanym przykładem fetysyzacji przeszłości za pośrednictwem seksualizacji cielesności w kręgu Czartoryskich jest zachwyty wąsami Jana III Sobieskiego w dobie krytyki tzw. stroju francuskiego w erotyku *Oda do wąsów* Franciszka Książka, sekretarza męża Izabeli. F. Książka, *Poezye zebrane*, t. 1, Warszawa 1787, s. 85: „Jana Trzeciego, gdy Wiedeń sławił, / Głos był powszechny między Niemkami: / «Oto król Polski, co nas wybawił, / Jakże mu pięknie z tymi wąsami!»”. Ta późna XVIII-wieczna fascynacja zarostem mogła zainspirować makabryczną XIX-wieczną anegdotę o zbezczeszczeniu ciała władcy przez anonimowe damy, czasem wiązane z Czartoryską, podczas ekshumacji w 1787 r.: L. Siemieński, *Pamiętniki kantora Katedry Krakowskiej*, „Biblioteka Warszawska”, ser. 5, 2, 1879, 1, s. 30 (pisownia oryginalna): „nakoniec podniesiono wieko trumny Jana Sobieskiego, którego twarz lubo w ziemną masę zamieniona, wąs jego jeszcze był na dawnym miejscu, a że damy tam obecne zaprzęgały, żeby to były naturalne wąsy, dotknięciem się owych zepsuły tę sławną ozdobę bohatera z pod Wiednia”.

⁶⁴ Współczesne debaty o zaangażowaniu i upodmiotowieniu zwiedzających: S.E. Weil, *Rethinking the Museum and Other Meditations*, Washington 1990, s. 53–56; A. Arthurs, *Making Change. Museums and Public Life*, [w:] *The Politics of Culture. Policy Perspectives for Individuals, Institutions, and Communities*, wyd. G. Bradford [et al.], New York 2000, s. 208–217; R.I. Simon, *Museums, Civic Life, and the Educative Force of Remembrance*, „Journal of Museum Education”, 31, 2006, 2, s. 119–120, apeluje o: „praktykowanie pamięci publicznej, w której horyzont przyszłych możliwości staje się dostępny w sferze refleksji [...] w której pozostałości przeszłości są ukazane nie jako przykłady czy ilustracje uprzednio zdefiniowanych tematów określających a priori przekaz do wyuczenia, co raczej złożony zespół świadectw, których studiowanie zawiera potencjał fascynacji, zaskoczenia i konsternacji” (tłum. A.M.; „practices of public memory in which a horizon of future possibilities [...] in which remnants of the past are put forward not as instances or illustrations of pre-established themes that define in advance what is to be learned but rather as complex sets of testamentary material whose study contains the possibilities of fascination, surprise, and perplexity”).

klasycznych, średniowiecznych i współczesnych odniesień tworzących Świątynię Pamięci⁶⁵. To dzięki temu, zgodnie z inskrypcją w Sali pod Herbami Domu Gotyckiego: „Wszystkiemu co los zmienia i co czas pożera, człowiek tkliwem wspomnieniem znikomość odbiera”⁶⁶.

„MAJĄ I RZECZY ŁZY SVOJE” – WERGIL, RELIKWIE I FETYSZE W PUŁAWACH IZABELI CZARTORYSKIEJ

Streszczenie

Czym mogły być *lacrimae rerum*, owe „łzy rzeczy” cytowane w inskrypcji nad wejściem do Domu Gotyckiego w Puławach? Dlaczego Sybilla Puławska miała przepowiadać przeszłość? Odpowiedzi na te pytania posłuży wnikliwa analiza motywów wergilijskich podejmowanych w kręgu Izabeli Czartoryskiej. Ujrzenie trwałej obecności spuścizny poety antycznego w przedsięwzięciach Izabeli ukaże jej złożony dialog z XVIII-wieczną fascynacją antykiem w nowatorskiej odsłonie. Rozpoznanie tego niewystarczająco zgłębnionego aspektu umożliwia wy tłumaczenie wielu przedsięwziętych strategii wystawienniczych, rytualizowanych prezentacji obiektów i świadectw zwiedzających, w których relacje między obiektem i jego odbiorcą znacząco odbiegają od popularnych wyobrażeń na temat „pierwszego polskiego muzeum”. W zamian Czartoryska i jej otoczenie świadomie zainicjowali dalece nieortodoksyjną przestrzeń wystawienniczą w porównaniu do współczesnych im przedsięwzięć w Europie poprzez model wczuwania się w przeszłe wydarzenia poprzez obcowanie z wystawionymi przedmiotami. Refleksja nad strategiami wystawienniczymi, za pomocą których prezentowane obiekty mogły „dotykać” umysły patrzących, pomoże docenić rolę przywoływania kategorii fragmentu i fetyszu w przemianie puławskich ekspozycji w politemporalny pejzaż pamięci.

“THERE ARE TEARS OF THINGS”: VIRGIL, RELICS, AND FETISHES IN IZABELA CZARTORYSKA’S PUŁAWY

Summary

What did *lacrimae rerum* stand for, those ‘tears of things’ set above the entrance to the Gothic House in Puławy? Why should the Pulavian Sybil foretell the past, instead of the future? An in-depth analysis of Virgilian evocations at play in the circle of Izabela Czartoryska will help us to appreciate the consistent presence of the ancient poet’s legacy in her collecting enterprise, which formed a dialogue with the 18th-century desire for ancient culture in a particularly inventive light. Paying close attention to secular rituals established around Puławy, display strategies, and contemporary viewer-responses offers a tellingly different picture of interactions practiced between artifacts and their (be)holders than what might suggest, considering Puławy the region’s ‘first national museum.’ Instead, Czartoryska and her circle self-consciously created a highly unorthodox site of display among its European counterparts, through a sensual model of public engagement with objects in order to empathize with the past. Recognition of how exposed objects could ‘touch’ visitors’ minds will help us to better appreciate the role of renegotiating the categories of the fragment and the fetish in transforming the Pulavian display into a polytemporal landscape of incarnated memory.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ANTYCZNE

- Aulus Gellius, *Attic Nights*, tłum. John C. Rolfe, 3 vols, Cambridge (MA) 1946–1952 (por. polskie tłum. fragmentów: Aulus Gellius, *Noce attyckie* 2.24. o dawnej oszczędności i o starożytnych ustawach dotyczących wydatków, tłum. Aldona Rita. Jurewicz, Maria Piechocka-Kłós, Poznań 2012).
- Dionysius of Halicarnassus, *Roman Antiquities*, tłum. Earnest Cary, 7 vols, Cambridge (MA) 1937–1950.
- Gaius Plinius Secundus, *Natural History*, tłum. Harris Rackham, W.H.S. Jones, David E. Eichholz, 10 vols, Cambridge (MA) 1949–1962 (por. polskie tłum.: Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, t. 1: *Kosmologia i geografia*. Ks. 2–6, tekst, wstęp, tłum. i kom. Ireneusz Mikołajczyk, Natalia Rataj, Emilia Twarowska-Antczak, Krzysztof Antczak, red. nauk. Ireneusz Mikołajczyk, Toruń 2017; t. 2: *Antropologia i zoologia*. Ks. 7–11, tekst, wstęp, tłum. i kom.

⁶⁵ Na długo przed pracami Aby Warburga moc oddziaływania konceptu „Świątyni Mnemosyne” wykorzystał Georg Wilhelm Friedrich Hegel w *Fenomenologii Ducha* (1807): J.F. Dienstag, *Building the Temple of Memory. Hegel’s Aesthetic Narrative of History*, „The Review of Politics”, 56, 1994, 4, s. 731.

⁶⁶ Dębicki, *op. cit.*, t. 2, s. 280.

- Ireneusz Mikołajczyk, Toruń 2019; t. 3: *Botanika. Rolnictwo i ogrodnictwo. Ks. 12–19*, tekst, wstęp, tłum. i kom. Ireneusz Mikołajczyk, Toruń 2022; Pliniusz Starszy, *Historia naturalna (wybór)*, tłum. Irena i Tadeusz Zawadzcy, Wrocław–Kraków 1961).
- Gaius Suetonius Tranquillus, *Lives of Illustrious Men*, tłum. John C. Rolfe, Cambridge (MA) 1997 (por. polskie tłum.: Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty cesarów*, tłum., wstęp i kom. Janina Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Kraków 1987).
- Lactantius (Lucius Caecilius Firmianus), *The Divine Institutes*, tłum. Mary Francis MacDonald, Washington (DC) 1964.
- Lycophron, *Lycophronis Chalcidensis Alexandra, cum... Isaacii Tzetis commentariis*, tłum. Willem Canter, Genevae 1601.
- Marcus Tullius Cicero, *On the Nature of Gods. Academics*, tłum. Harris Rackham, Cambridge (MA) 1951 (por. polskie tłum.: Marcus Tullius Cicero, *O naturze bogów. O wróżbiarstwie. O przeznaczeniu*, przeł. W. Kornatowski, komentarz K. Leśniak, Warszawa 1960).
- Marcus Tullius Cicero, *Orations*, tłum. Nevile H. Watts, 4 vols, Cambridge (MA) 1923 (por. polskie tłum.: Marek Tulliusz Cyceon, *Dzieła*, t. 1–8, tłum. Erazm Rykaczewski, Poznań 1870–1879; Cyceon, *Mowy wybrane*, tłum. i oprac. Julia Mrukówna, Danuta Turkowska, Stanisław Kołodziejczyk, Warszawa 1960).
- Publius Vergilius Maro, *Aeneid*, tłum. Henry Rushton Fairclough, George P. Goold, 2 vols, Cambridge (MA) 2000 (por. polskie tłum.: Wergiliusz, *Eneida*, tłum. Tadeusz Karyłowski, oprac. Stanisław Stabryła, Wrocław 1981).
- Quintus Horatius Flaccus, *Odes and Epodes*, tłum. Niall Rudd, Cambridge (MA) 2004 (por. polskie tłum.: Kwintus Horacjusz Flakkus, *Dzieła wszystkie*, t. 1: *Ody i epody*, oprac. Oktawiusz Jurewicz, Kraków–Wrocław 1986; t. 2: *Gawędy. Listy. Sztuka poetycka*, oprac. Oktawiusz Jurewicz, Kraków–Wrocław 1988).

OPRACOWANIA

- Aleksandrowicz Alina, *Izabela Czartoryska. Polskość i europejskość. Sunt lacrimae rerum*, Lublin 1998.
- Alina Aleksandrowicz, *Ponadczasowe wartości „muzeum świata” – Domu Gotyckiego w Puławach*, [w:] *Izabela Czartoryska dux femina facti*, red. Grażyna Bartnik, Teresa Naumiuk, Lublin 2021, s. 123–152.
- Arthurs Alberta, *Making Change. Museums and Public Life*, [w:] *The Politics of Culture. Policy Perspectives for Individuals, Institutions, and Communities*, wyd. Gigi Bradford [et al.], New York 2000, s. 208–217.
- Biernacka Konstancja, *Podróż z Włodawy do Gdańska i z powrotem do Nieborowa w roku 1816*, Wrocław 1823.
- Bremmer Jan, *The Golden Bough. Orphic, Eleusinian and Hellenistic-Jewish sources of Virgil's Underworld in Aeneid VI*, „Kernos”, 22, 2009, s. 183–208.
- Bruno Giuliana, *Written on the Body. Eroticism, Death, and Hagiography*, [w:] *Places Through the Body*, wyd. Heidi J. Nast, Steve Pile, London 1998, s. 284–300.
- Burke Paul, *Roman Rites for the Dead in Aeneid 6*, „Classical Journal”, 74, 1979, s. 220–228.
- Calabi Augusto, de Vesme Alexandre, *Francesco Bartolozzi. Catalogue des estampes*, Milano 1928.
- Chrzanowski Ignacy, *Czem był Wergiliusz dla Polaków po utracie niepodległości*, Kraków 1930.
- Ciampi Sebastiano, *Viaggio in Polonia del professor Sebastiano Ciampi nella state del 1830*, Lucca 1831.
- Cierpisz Szymon, *Apoteoza Aukcji Wojska. Nieznany rysunek Franciszka Smuglewicza*, „Wiek Oświecenia”, 32, 2016, s. 109–126.
- Classic Beauties. Artists, Italy, and the Aesthetic Ideals of the 18th Century*, wyd. Thera Coppens, Arnon Grunberg, Amsterdam 2018.
- Czartoryska Izabela [et al.], *Katalog pamiątek złożonych w Domu Gotyckim w Puławach*, [w:] eadem, *Pisma literackie i estetyczne. Antologia*, wybór i oprac. Aneta Kwiatek, Kraków 2014.
- Czartoryska Elżbieta [et al.], *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*, Warszawa 1828.
- Czartoryska Izabela, *Podróż po Anglii. Dziennik podróży po Anglii i Szkocji w roku 1790*, oprac. Agnieszka Whelan, tłum. Zdzisław Żygulski, Agnieszka Whelan, Warszawa 2015.
- Davoli Silvia, *Lost Treasures of Strawberry Hill. Masterpieces from Horace Walpole's Collection*, London 2018.
- Délacroix Eugène, *Journal*, red. André Joubin, Paris 1931.
- Delille Jacques, *Le Départ d'Eden. Poëme*, Paris 1816.
- Delille Jacques, *Œuvres complètes*, t. 7, wyd. Louis-Gabriel Michaud, Paris 1824.
- Dębicki Ludwik, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego*, t. 1–4, Lwów 1887–1888.
- Dienstag Joshua Foa, *Building the Temple of Memory. Hegel's Aesthetic Narrative of History*, „The Review of Politics”, 56, 1994, 4, s. 697–726.

- Dulaure Jacques-Antoine, *Des cultes qui ont précédé et amené l'idolatrie ou l'adoration des figures humaines*, Paris 1805.
- Eck Caroline van, *Works of Art That Refuse to Behave. Agency, Excess, and Material Presence in Canova and Manet*, „New Literary History”, 46, 2010, 3, s. 409–435.
- Feeney D.C., *History and Revelation in Vergil's Underworld*, „Proceedings of the Cambridge Philological Society”, 1986, 32, s. 1–24.
- Findlen Paula, *The Museum. Its Classical Etymology and Renaissance Genealogy*, „Journal of the History of Collections”, 1, 1989, 1, s. 59–78.
- Gay Peter, *Enlightenment. The Rise of Modern Paganism*, New York 1968.
- Getka-Kenig Mikołaj, *Pomniki publiczne i dyskurs zasługi w dobie „wskrzeszonej” Polski lat 1807–1830*, Kraków 2017.
- Getty Robert, *Romulus, Roma, and Augustus in the Sixth Book of the Aeneid*, „Classical Philology”, 45, 1950, 1, s. 1–12.
- Gołębiowska Zofia, *W kręgu Czartoryskich. Wpływy angielskie w Puławach na przełomie XVIII i XIX w.*, Lublin 2000.
- Gottfried Ernst Groddeck und seine Korrespondenten, red. Hans Rothe, Berlin–Boston 2015.
- Grootenboer Hanneke, *Treasuring the Gaze. Intimate Vision in Late Eighteenth-Century Eye Miniatures*, Chicago 2012.
- Grzegorzewska Sabina, *Dziesięć dni w Puławach w roku 1828. Urywek z pamiętnika Sabiny z Gostowskich Grzegorzewskiej*, wyd. Aleksandra z Grzegorzewskich Oszačka, Warszawa 1898.
- Grzybkowska Teresa, *Kobieta wodzem chwalebego czynu. Twórczynie pierwszych polskich muzeów i ogrodów filozoficznych*, Warszawa 2018.
- Gucwa Franciszek, *Wpływ Wergiliusza na Woronicza*, „Pamiętnik Literacki”, 14, 1916, 1–4, s. 255–276.
- Guile Carolyn C., *The Manuscript and his Author*, [w:] I. Potocki, *Remarks on Architecture. The Vitruvian Tradition in Enlightenment Poland*, wyd. Carolyn C. Guile, University Park 2015, s. 3–10.
- Gutschmidt Eugen von, *Erinnerungen an Pulawy*, Leipzig 1829.
- Hardie Philip, *Rumour and Renown. Representations of Fama in Western Literature*, Cambridge 2012.
- Haskell Francis, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, New Haven 1993.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich, *The Phenomenology of Spirit*, tłum. Terry Pinkard, Cambridge 2018 (por. polskie tłum.: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Fenomenologia ducha*. Przeł. Ś. F. Nowicki, Warszawa 2002).
- Heidegger Martin, *Being and Time*, tłum. Joan Stambaugh, New York 1996.
- Hoffmanowa Klementyna z Tańskich, *Opisy różnych okolic Królestwa Polskiego*, t. 1, Wrocław 1833.
- Horace Walpole's Strawberry Hill*, red. Michael Snodin, New Haven 2009.
- Hoy David Couzens, *The Time of Our Lives. A Critical History of Temporality*, Cambridge 2009.
- Janowski Maciej, *Loss, Emotion, and Transformation of a National Idea. Poland 1795–1815*, [w:] *Nineteenth-Century Nationalisms and Emotions in the Baltic Sea Region*, wyd. Anna Bohlin, Tiina Kinnunen, Heidi Grönstrand, Leiden 2021, s. 25–49.
- Jurkowska Hanna, „Bazyliśzek prawdziwy, jednorożcowych rogów dwa, zasuszony w całości krokodyl...” *Zwierzęce kurioza Hieronima Floriana Radziwiłła*, [w:] *Ludzie i zwierzęta*, wyd. Roman Chymkowski, Anna Jaroszuk, Warszawa 2014, s. 233–241.
- Jurkowska Hanna, *Pamięć sentymentalna. Praktyki pamięci w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk i w Puławach Izabeli Czartoryskiej*, Warszawa 2014.
- Karllom Dan, Moxey Keith, *Time in the History of Art. Temporality, Chronology, and Anachrony*, New York 2018.
- Kniaźnin Franciszek, *Poezye zebrane*, t. 1, Warszawa 1787.
- Köhler Heinrich Karl E. von, *Ueber das Kaiserliche Museum zu Zarskoe-Selo*, [w:] idem, *Gesammelte Schriften*, t. 6, wyd. Ludolf Stephani, St. Petersburg 1853, s. 3–29.
- Komorowski Jarosław, *Inskrypcja Grodka – ad vocem artykułu „Kiedy powstał klucz do Świątyni Sybilli w Puławach?”*, „Spotkania z Zabytkami”, 45, 2021, 5–6, s. 50–51.
- Kraśiński Józef, *Guide du voyageur en Pologne et dans la république de Cracovie*, Varsovie 1820.
- Kraśiński Józef [et al.], *Poland*, „Blackwood's Edinburgh Magazine”, 11, 1822, 65.
- Kretowicz August, *Puławy*, Lwów 1831.
- Krugg von Nida Friedrich, *Der fürstliche Garten zu Pulawie*, [w:] *Die Harfe*, red. Friedrich Kind, Leipzig 1815.
- Kwiatkiewicz Aneta, *Literatura i sztuka w „Katalogu pamiątek złożonych w Domu Gotyckim w Puławach” Izabeli Czartoryskiej. Rekonesans*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Humanistyczne”, 2013, 6, s. 99–126.
- Leach Eleanor, *The Rhetoric of Space. Literary and Artistic Representations of Landscape in Republican and Augustan Rome*, Princeton 1988.

- Leonard Daniel, *Fetishism and Figurism in Charles de Brosses's „Du culte des dieux fétiches”*. *Natural Historical Facts and Historical Fictions*, „Studies in Eighteenth-Century Culture”, 45, 2016, s. 107–130.
- Lesage Alain-René, *Temple de mémoire*, [w:] idem, *Le Théâtre de la Foire ou l'Opéra comique*, t. 6, Paris 1724, s. 20–69.
- Lewis W.S., *The Genesis of Strawberry Hill*, „Metropolitan Museum Studies”, 5, 1934, 1, s. 57–92.
- Lichański Jakub, *Arkadia (Arcadie) près de Łowicz dans „Les Jardins” de Delille*, „Les Nouveaux Cahiers Franco-Polonais”, 4, 2005, s. 185–193.
- Lichański Jakub, *Puławy i Arkadia w „Ogrodach” Jacquesa Delille'a*, [w:] *W stronę Francji... Z problemów literatury i kultury polskiego Oświecenia*, red. Elżbieta Z. Wichrowska, Warszawa 2007, s. 286–295.
- Maj Zbigniew, Załęcka Aleksandra, *Publiczność muzealna w świetle Ksiąg Zwiedzających Muzeum w Wilanowie w latach 1805–1931*, „Studia Wilanowskie”, 6, 1980, s. 31–49.
- McKeon Richard, *Time and Temporality*, „Philosophy East and West”, 24, 1974, 2, s. 123–128.
- Mencfel Michał, *The Theatre of Affectionate Hearts. Izabela Czartoryska's Musée des Monuments Polonais in Puławy (1801–1831)*, [w:] *The Home, Nations and Empires, and Ephemeral Exhibition Spaces, 1750–1918*, wyd. Dominique Bauer, Camilla Murgia, Amsterdam 2021, s. 133–160.
- Mikocki Tomasz, *Kolekcja rzeźb i waz antycznych Stanisława Kostki Potockiego w Wilanowie na tle współczesnych jej zbiorów starożytności w Polsce*, „Studia Wilanowskie”, 8, 1982, s. 55–83.
- Morawski Franciszek, *Głowa Kochanowskiego*, [w:] *Opisy niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*, wyd. Alina Aleksandrowicz, Artur Timofiejew, Warszawa 2010, s. 47–54.
- Neickel Caspar Friedrich, *Museographia*, Leipzig–Breslau 1727.
- Niemcewicz Julian Ursyn, *Puławy, poemat w czterech pieśniach*, red. Józef Kallenbach, Brody 1907.
- Nordenfalk Carl, *The Sense of Touch in Art*, [w:] *The Verbal and the Visual. Essays in Honour of W. s. Heckscher*, red. Karl-Ludwig Selig, New York 1990, s. 109–120.
- Opisanie fety ... odprawionej w Siedlcach w 1791 r.*, [w:] Artur Ziótek, *Z dziejów dworu artystycznego Aleksandry Ogińskiej*, „Ogród”, 9, 2010, 1–2 (25–26), s. 17–26.
- Opisy niektórych pamiątek zachowanych w Świątyni Sybilli w Puławach*, wyd. Alina Aleksandrowicz, Artur Timofiejew, Warszawa 2010.
- Ossa-Richardson Anthony, *From Servius to Frazer. The Golden Bough and its Transformations*, „International Journal of the Classical Tradition”, 15, 2008, 3, s. 339–368.
- Paterson Mark, *The Senses of Touch. Haptics, Affects and Technologies*, Oxford 2007.
- Pauszer-Klonowska Gabriela, *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*, Warszawa 2010.
- Pieśni Petrarki*, tłum. Felicjan Faleński, Warszawa 1881.
- Pietz William, *The Problem of the Fetish*, Chicago 2022.
- Podczaszyński Michał, *Swiountynia Sybilli*, „Revue encyclopédique: ou Analyse raisonnée des productions les plus remarquables dans la littérature, les sciences et les arts”, 41, 1829, 1, s. 725–727.
- Potocki Leon, *Urywek ze wspomnień pierwszej mojej młodości*, Poznań 1876.
- Richter Simon, *Missing the Breast. Gender, Fantasy, and the Body in the German Enlightenment*, Seattle 2006.
- Sapegno Natalino, *Il Trecento*, Milano 1934.
- Schaffer Simon, *Ceremonies of Measurement. Rethinking the World History of Science*, „Annales. Histoire, Sciences Sociales”, 70, 2015, 2, s. 335–360.
- Segal Charles, *Art and the Hero. Narrative Point of View in Aeneid I*, „Arethusa”, 14, 1981, 1, s. 67–83.
- Siemieński Lucjan, *Pamiętniki kantora Katedry Krakowskiej*, „Biblioteka Warszawska”, t. 154, ser. 5, t. 2, 1879, z. 1, s. 20–51.
- Simon Roger I., *Museums, Civic Life, and the Educative Force of Remembrance*, „Journal of Museum Education”, 31, 2006, 2, s. 113–121.
- Skarbek Fryderyk, *Rys zasług ś.p. Xięcia Adama Czartoryskiego*, „Roczniki Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk”, 18, 1825, s. 254–306.
- Skowronek Jerzy, *Zainteresowania historyczne środowiska puławskiego na przełomie XVIII/XIX w. i ich związki z ideologią i życiem politycznym*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, red. Jerzy Maternicki, Warszawa 1981, s. 125–155.
- Słowacki Juliusz, *Beniowski*, [w:] *Powieści poetyckie*, wyd. Bronisław Gubrynowicz, Lwów 1901 (Dzieła Juliusza Słowackiego, t. 3).
- Szymański Wojciech, *Powrót do Strawberry Hill. Księżna Izabela Czartoryska w gościnie Horace'a Walpole'a?*, [w:] *Ingenium et labor. Studia ofiarowane profesorowi Antoniemu Ziembie z okazji 60. urodzin*, red. Piotr Borusowski [et al.], Warszawa 2020, s. 301–306.

- Świdarska Hanna, *Prince Czartoryski and the British Museum*, „The British Museum Quarterly”, 28, 1964, 1–2, s. 8–12.
- Świtek Gabriela, *Writing on Fragments. Philosophy, Architecture, and the Horizons of Modernity*, Warszawa 2010.
- Tobia-Chadeisson Michèle, *Le fétiche africain. Chronique d'un „malentendu”*, Paris 2000.
- Walpole Horace, *A Description of the Villa of Mr. Horace Walpole at Strawberry Hill*, [w:] *The Works of Horatio Walpole, Earl of Orford*, t. 2, red. Mary Berry, London 1798.
- Weil Stephen E., *Rethinking the Museum and Other Meditations*, Washington 1990.
- Wharton David, *Sunt lacrimae rerum. An Exploration in Meaning*, „Classical Journal”, 103, 2008, 3, s. 259–279.
- Wojtyła Arkadiusz, *Świątynia Sybilli w Puławach. Pierwsze polskie muzeum czy mauzoleum ojczyzny?*, [w:] *Izabela Czartoryska dux femina facti*, red. Grażyna Bartnik, Teresa Naumiuk, Lublin 2021, s. 173–190.
- Woronicz Jan Paweł, *Świątynia Sybilli. Poema historyczne w IV pieśniach*, Warszawa 1828.
- Zurbarán, Metropolitan Museum of Art, New York 1987.
- Żygulski Zdzisław, Czepielowa Ewa, *Losy Szkatuły Królewskiej z puławskiej Świątyni Sybilli*, „Cenne, Bezcenne, Utraczone”, 2, 1998, 8, s. 14–22.
- Żygulski Zdzisław, *Dzieje zbiorów Puławskich. Świątynia Sybilli i Dom Gotycki*, Kraków 2009.